

Месцы памяці ў грамадскай прасторы

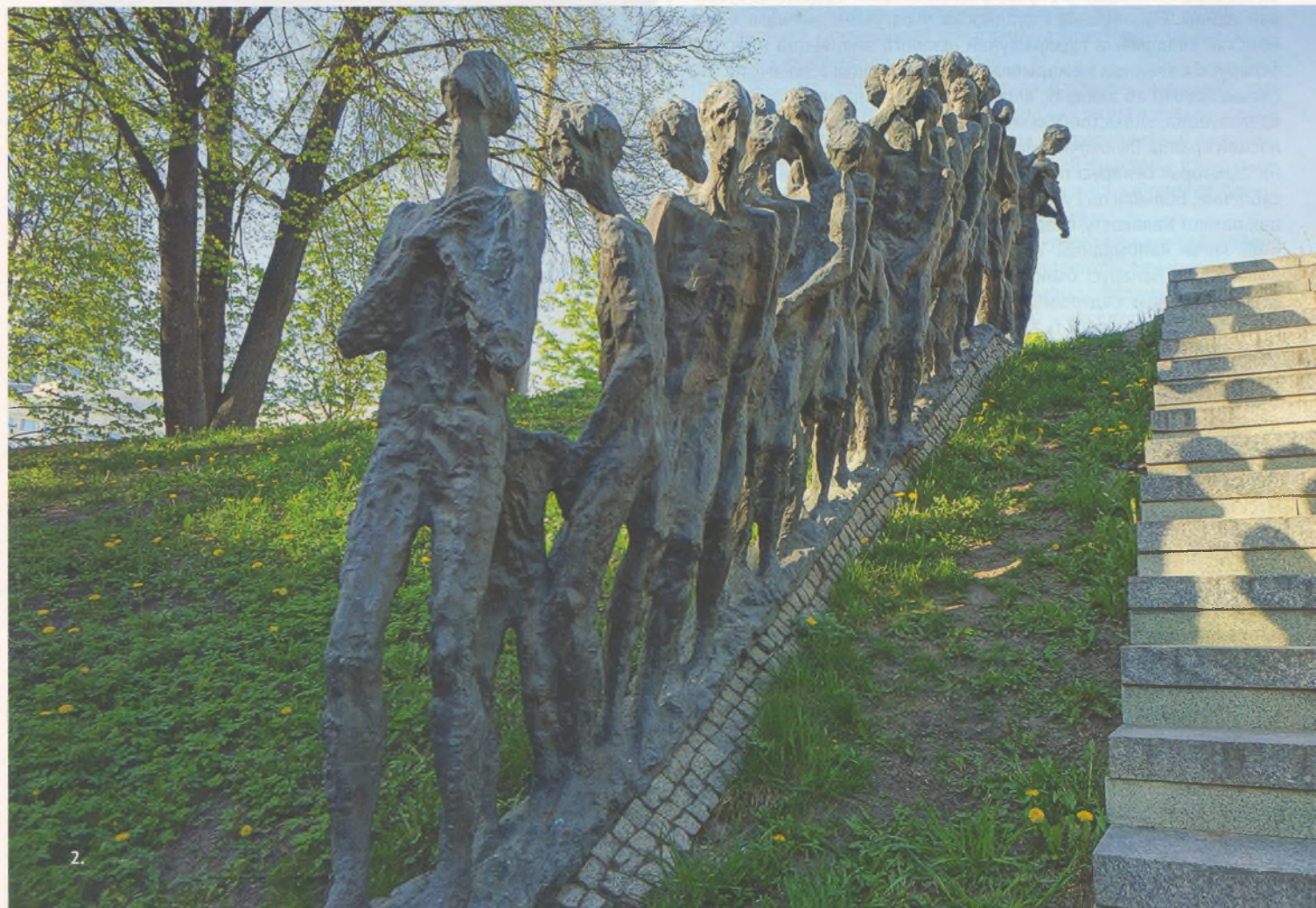
Сучасныя мемарыялы генацыду

Павел Вайніцкі

Гэта немагчыма ўсвядоміць, але пра гэта трэба ведаць. Цэлыя супольнасці жыхароў беларускіх мястэчак і гарадоў — старыя і хворыя, жанчыны і мужчыны, дарослыя і дзеці — забітыя толькі за тое, што мелі гарбінку на носе і курчавыя валасы. Генацыд — свядомае масавае знішчэнне людзей на падставе іх нацыянальнай прыналежнасці. Яго месцам вымушана стала і Беларусь падчас апошняй вайны. Такія злачынствы не маюць права на існаванне — але здарыліся тут больш за семдзсят гадоў таму...

Падобная да занядбанага дачнага ўчастка, з бакоў заціснутая крываватымі суседскімі платамі нізіна на задворках сучасных Смілавічаў — радзімы сусветна вядомага мастака Хаіма Суціна. Праселая глеба, дзе ляжыць добрая траціна тагачаснага насельніцтва мястэчка... і ў гушчары пустазелля швэндаюцца суседскія куры, а ў закутку, ля фарбавана-бетоннага чатырохвугольніка стэлы з надпісам «Тут спачывае прах 2000 савецкіх грамадзян г. п. Смілавічы, расстраляных фашысцкімі карнікамі 14 кастрычніка 1941 года», смокчуць пляшку «чырвонага» тутэйшыя алкаголікі. «Месца забыцця» замест месца памяці. Так быць таксама не павінна...

Канцэпцыя «месцаў памяці» сфармуляваная французскім гісторыкам П'ерам Нара — як лакацый прысутнасці мінулага ў сучасным. Месцаў, дзе пераплятаюцца калектыўныя гісторыя (факталагічная рэпрэзентацыя мінулага) і памяць (актуальнае ўспрыманне гэтага мінулага чалавечымі супольнасцямі). Мы ствараем мемарыялы, каб захаваць месцы трагічных падзей у публічных прасторы і памяці. Але памяць, у тым ліку і грамадская, — рэч выбарчая, як у кожнага з нас: штосьці згадваецца добра, а пра нешта хочацца хутчэй забыць. А яшчэ памяць розная — у розных супольнасцей — нават аб адных і тых жа падзеях. Так, напрыклад, савецкі дыскурс аб Вялікай Айчыннай вайне адрозніваецца ад

інтэрнацыянальнага аб Другой сусветнай. «Савецкі народ» — «народ-пераможца нямецка-фашысцкіх захопнікаў» — канцэптually-заваўся партыйнымі ідэолагамі як адзіная поліэтнічная супольнасць у геаграфічных межах СССР, і нацыянальнасць яго герояў і ахвяр не была вызначальна прынцыповай. Таму першыя помнікі на месцах агульнаеўрапейскай трагедыі яўрэйскага народа нават ігнаравалі саму этнічную прыналежнасць ахвяр. Але з цягам часу манументальнае ўвасабленне памяці аб Халакосте ў Беларусі мяняецца.

Мы кажам пра нацыянальную культуру памяці, бо шмат кропак трагічных падзей (дарэчы, Трасцянец, што пад Мінскам, — адзін з чатырох найбуйнейшых такіх пунктаў у Еўропе па колькасці знішчаных людзей) на ўмоўнай мапе расавага генацыду сярэдзіны мінулага стагоддзя — найчасцей групавыя магілы ахвяр — у нашай краіне былі захаваныя. Высілкамі родзічаў загінулых, мясцовых уладаў ці тамтэйшых жыхароў, пазначаныя саматужнымі лаканічнымі помнікамі. Гэта вельмі цікавы пласт матэрыялу, але толькі для гісторыкаў і архівістаў, бо, нягледзячы на шчырасць, формы такіх мемарыялаў даволі тыповыя — абеліск, стэла, надмагілле ці звычайны валун з памятным надпісам. Мы ж паразважаем аб трансфармацыях афіцыйнага манументальнага ўвасаблення памяці пра генацыд 1941—44 гадоў у публічнай прасторы Беларусі. Паглядзім на зробленыя прафесійнымі мастакамі і архітэктарамі помнікі і мемарыялы, прысвечаныя найперш Халакосту. На самыя апошнія, як усталяваныя, так і тыя, што знаходзяцца ў стадыі практавання.

У першыя дзесяцігоддзі новага стагоддзя працягваюць узводзіцца помнікі і мемарыялы, прысвечаныя падзеям апошняй сусветнай вайны. Паралельна і суадносна з бягучымі зменамі ў грамадскай свядомасці і дзяржаўнай ідэалогіі змяняецца і наратыў беларускіх ваенных мемарыялаў — з акцэнтацыі гераізму на фіксацыю памяці аб ахвярах. «Манументальная памяць» ахвяр канкрэтызуецца, адлюстроўваючы трагедыі розных этнічных супольнасцей краіны. Выключны маштаб катастрофы яўрэйскага народа на тэрыторыі Беларусі пакрысе атрымлівае сваё адэкватнае ўвасабленне. Большасць сучасных мемарыялаў, усталяваных на месцах памяці Халакосту, сведчаць менавіта пра генацыд яўрэяў. Калі яшчэ напрыканцы мінулага стагоддзя афіцыйны помнік Халакосту ў Беларусі было цяжка ўявіць, цяпер колькасць такіх зробленых пры падтрымцы дзяржавы мемарыяльных аб'ектаў набліжаецца да сотні. У іх адбываецца выразная барацьба паміж звыклымі патэтычнымі мадэлямі мемарыялізацыі, тыповымі для сацыялістычнага рэалізму ваеннай і паваеннай «манументальнай прапаганды», і новымі тэндэнцыямі, якія базуюцца на максімальна нейтральнай канстатацыі фактаў і індывідуалістычным звароце да наведвальніка.

Першым легітымізаваным уладамі і на паўстагоддзя галоўным месцам захавання памяці ахвяр Халакосту на Беларусі стала знаная «Яма», што знаходзіцца на месцы масавага знішчэння насельніцтва Мінскага гета. У 1947 годзе высілкамі ацалелых вязняў гета на месцы трагедыі з'явіўся чорны гранітны абеліск (аўтар-камяніцёр Мардух Спрышэн) з выгравіраваным зваротам-прысвячэннем на рускай мове і ідышы. Простая форма, традыцыйная для пасляваенных пахаванняў, лаканічны надпіс — гэта быў маркер трагічнага месца, звышвыразнага самога па сабе. Выдатна, што «месца памяці» ацалела сярод імклівага росту Мінска, няхай і прыхаванае сярод навабудаў тагачаснай Паркавай магістралі.

У 2000 годзе адбылася рэканструкцыя «Ямы», аўтарамі якой сталі архітэктар Леанід Левін разам са скульптарамі Эльзай Полак (Ізраіль) і Аляксандрам Фінскім (Беларусь). Да захаваных абеліска і бутавага пляца мемарыяла дадаліся скульптурная кампазі-

цыя з дваццаці сямі ўмоўных постацей ахвяр, крыху большых за натуральную велічыню, усталяваных уздоўж новых гранітных сходаў — нібыта па дарозе да месца сваёй гібелі. А таксама — цырыманняльная пляцоўка з пералікам спонсараў рэканструкцыі на мінорападобнай архітэктурнай форме. У парку побач размясцілася «Алея праведнікаў свету», дзе ля кожнага дрэва змешчана шыльда з імем чалавека, які падчас Халакосту выратаваў некага «іншага». Такім чынам, помнік набыў больш выразны прасторавы падзел, больш сімвалічных дэталей, а таксама, на жаль, крыху пампезнасці і афіцыёзнасці. Прастату ініцыяльнага прасторавага вырашэння замянілі ўскладненая выяўленчасць і нават пэўная вобразная паэтызацыя. Змястоўная мінімалістычнасць перакінула дэя інфарматыўнай і сімвалічнай перагружанасцю.

Далейшыя падзеі пацвердзілі наяўнасць адпаведнай тэндэнцыі. Паэтычная сімвалізацыя, пошукі максімальна выразнага візуальнага вобраза кшталту скульптурнага аб'ёмнага плаката, — рысы, уласцівыя новым месцам памяці Халакосту, адкрытым у наступным дзесяцігоддзі. Адзін з характэрных аб'ектаў гэтага перыяду — помнік ахвярам Мінскага гета на вуліцы Сухой (2008, архітэктар Леанід Левін, скульптар Максім Пятруль). Звычайная для позніх савецкіх помнікаў перабольшаная манументальнасць і ў той жа час пэўная спрошчаная «нядбайнасць» выканання ў цэнтральнай скульптурнай кампазіцыі, а таксама наяўнасць шэрагу рознастылёвых сімвалічных дэталей, сабраных у адной мемарыяльнай прасторы, вызначаюць гэты твор.

Пры гэтым, калі нават тыя ж самыя аўтары звяртаюцца да асобнага помніка-знака — не мемарыяла, — атрымліваюцца ўдалыя выразныя творы. Прыкладам — «Помнік ахвярам Мінскага гета» (2009, архітэктар Леанід Левін, скульптары Алена Хараберуш і Леанард Пакульніцкі) каля Кальварыйскіх могілак у Мінску, дзе паміж двух велізарных гранітных блокаў нібыта заціснуты абгудленныя бронзавыя фігуры, пазбаўленыя індывідуальных рысаў, — моцная мастацкая метафара. Безнадзейнасці, сціснутасці і раздушанасці абставінамі.

Плакатная постсавецкая тэндэнцыя афармлення месцаў памяці максімальна ўвасабляецца ў мемарыяле «Трасцянец» (архітэктарка Ганна Аксёнава, скульптар Канстанцін Касцючэнка), першая чарга якога была адкрыта 22 чэрвеня 2015 года. Асноўны часткі структуры мемарыяла — плоскія кампазіцыя «Брама Памяці», што рэпрэзентуе аголеныя чалавечыя постаці, абкручаныя калючым дротам, — з іх і складаецца сімвалічная напаядкрытая брама; «Дарога памяці», дзе на велізарных бронзавых плітах, замацаваных на земляных валах уздоўж праходу да скульптуры, пералічаны ўсе чалавечыя страты ў лагерах і гета на тэрыторыі Беларусі, структураваныя па абласцях; «Дарога смерці» — рэканструяваны рэальны шлях прыбылых у лагер людзей да месцаў расстрэлаў. Месца прыбыцця ахвяр адзначана муляжамі тагачасных чыгуначных вагонаў.

«Брама» на дадзены момант — самая вялікая бронзавая скульптура ў краіне і відавочная дамінанта мемарыяла. Усё нібыта лагічна, бо, як мы бачым, айчынным творцам асабліва добра ўдаюцца менавіта аб'екты-скульптуры — не прасторы. Тым больш менавіта гэты праект стаўся вынікам некалькіх міжнародных конкурсаў на лепшую прапанову Мемарыяльнага комплексу «Трасцянец». Але як быць з нераскрытым патэнцыялам ландшафту? І з рэвалюцыйнымі традыцыямі беларускай манументалістыкі, выкрышталізаванымі ў слаўным дэвізе аўтарскага калектыву Хатыні — «Помнікам спаленай вёсцы будзе сама вёска»?

У той жа час існуюць і свежыя канцэптуальныя праекты, адасобленыя ад постсавецкай традыцыі манументальнай мемарыялізацыі, найцікавейшы з якіх — архітэктурна-дызайнерская канцэпцыя мемарыяльнага комплексу ў вёсцы Трасцянец маладога архітэктара

Дзмітрыя Рабо. Распрацаваная ў 2014 годзе, яна ўганараваная Гран-пры VIII Рэспубліканскага конкурсу дыпломных праектаў выпускнікоў вышэйшых і сярэдніх спецыяльных архітэктурных школ Беларусі. Канцэпцыя прадугледжвае стварэнне эмацыяна насычанага асяроддзя, дзе інфармацыя ўспрымаецца на аснове псіхафізічных перажыванняў індывіда. Вобраз трагічных падзей фармуецца ў свядомасці кожнага асобнага наведвальніка, а не навязваецца ў выглядзе нейкіх гатовых сімвалічных выяў.

Пры стварэнні канцэпцыі аўтар свядома імкнецца вырашыць тыповую для сучасных мемарыялаў постсавецкага абшару праблему празмернай інфарматыўнасці — сродкамі архітэктурны стварыўшы «пачуццёвае» асяроддзе, дзе з дапамогай архітэктурных формаў і мастацка-прасторавых кампазіцый чалавек трапляе ў аб'ект мемарыялізацыі і перажывае гістарычныя падзеі на ўласным досведзе. Увесь комплекс уяўляе з сябе падземна-наземны пераход даўжынёй каля двух кіламетраў, які злучае былы лагер «Трасцянец» і ўрочышча Благаўшчына, дзе праводзіліся масавыя расстрэлы, — з праходжаннем пад аўтамагістраллю М4 і акцэнтаванымі ўваходам і выйцем. Ён падзелены на тры ўмоўныя зоны: «страху», «болю» і «міру», у кожнай з якіх наведвальнік перажывае розныя аспекты трагічнага мінулага гэтага месца. Тунэль звужаецца, незвычайна асвятляецца, схіляецца падлога, у ім нават дзьме вецер — аўтар імкнецца нешта сказаць наведвальніку не толькі праз вочы, а і праз цела, прасторава-перцэптуальны досвед якога і адсылае да трагічных падзей. Такім чынам, замест сімвалічна-выяўленчай рэканструкцыі мінулага адбываецца асабістае фармаванне вобразу і эмацыянага стану ў свядомасці кожнага суб'екта. Чалавек, перасоўваючыся па тэрыторыі комплексу, сам аднаўляе гістарычную атмасферу, а прастора толькі скіроўвае яго па неабходнай траекторыі.

Нягледзячы на тое, што праект не пазбаўлены сімвалізму, такі падыход да месцаў памяці істотна адрозніваецца ад звыклых мадэляў. Дзеся гэтага аўтар адмаўляецца ад традыцыйнай выяўленчай часткі і натуральнай для постсавецкай прасторы фігуратывнай постацэрэалістычнай эклектыкі, а бярэ на ўзбраенне больш прагрэсіўную стылістыку дэканструктывізму.

Відавочна, што ў працэсе эвалюцыі манументальнага ўвасаблення памяці аб Халакосте ў публічнай прасторы Беларусі пакуль дамінаюць традыцыйналістычныя метады і падыходы. Тым не менш пазітыўная рэакцыя грамадскай і экспертнай супольнасцей на новыя прапановы пакідае надзею на паступовае з'яўленне манументаў і мемарыялаў, адпаведных сучаснасці.

Расавы (і не толькі) генацыд апошняй вайны — гэта ў поўнай меры і наша нацыянальная траўма. Бо бязвінна загінулі людзі, што жылі побач, няхай іншых этнасаў ды веравызнанняў. Памятаць пра гэта трэба абавязкова — з павагай і смуткам захоўваючы месцы памяці нашых «іншых».

1. Помнік ахвярам Мінскага гета «Разбіты агмень». Скульптар Максім Пятруль, архітэктар Леанід Левін. Мінск. 2008.

Фота Алены Каваленка.

2. Апошні шлях. Мемарыял «Яма». Скульптары Эльза Полак, Аляксандр Фінскі, архітэктар Леанід Левін. Мінск, 2000.

3. Помнік 1947 года на месцы Мінскага гета.

4. Помнік ахвярам Мінскага гета. Скульптары Алена Хараберуш і Леанард Пакульніцкі, архітэктар Леанід Левін. 2009.

5. Брама памяці (фрагмент). Скульптар Канстанцін Касцючэнка, архітэктарка Ганна Аксёнава. Мемарыяльны комплекс «Трасцянец» у Мінску. 2015.

Фота Паўла Вайніцкага.